

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНІ СТУДІЇ

Микола КАЛЬКО

“СЬОГОДНІШНЄ, ВЧОРАШНЄ – НЕЗМІННИЙ КРУГ...” (РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КУЛЬТУРНОГО КОДУ ЧАСУ В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ М. ДРАЙ-ХМАРИ)

Статтю присвячено аналізу поетичного доробку М. Драй-Хмари в аспекті відображення темпорального культурного коду у його етноваріанті, що уможливило виділення найбільш визначальних для мовної практики письменника особливостей освоєння та відображення онтологічного феномена часу, що мають три складові: універсальний культурний код, етнокультурний код, ідіокультурний код. Встановлено, що основними кодами, у які інтегровано часовий код, є передусім просторовий як домінуючий, а також антропоморфний, зооморфний, фітоморфний тощо.

Ключові слова: код культури, темпоральний код, просторовий код, антропоморфний код, зооморфний код.

Однією з найпомітніших тенденцій, із якими лінгвістика увійшла в нове тисячоліття, є функціоналізація її наукової парадигми. Розширюючи лінгвістичні горизонти, функціоналізм не абсолютизує мову, а розглядає її як матеріал, за допомогою якого людина впродовж віків свого існування прагнула зробити більш чи менш достеменно відтворення фрагментів світу, що її оточує. Пропонована стаття присвячена аналізу проблеми відображення в поетичному дискурсі М. Драй-Хмари одного з таких фрагментів – онтологічного часу.

Дослідження авторського поетичного дискурсу крізь призму культурних кодів вважаємо одним із актуальних напрямів сучасних лінгвоукраїністичних студій, оскільки він уможливує репрезентацію тріади “мова – література – культура” як холистичного феномена, який визначає співвідношення універсального, ідіоетнічного й ідіостилістичного складників авторської креації та свідомісної рефлексії довілля. **Метою** нашої статті якраз і є виявлення як універсального підмурівку, так і національної та індивідуально-авторської специфіки реалізації культурного коду часу.

Теоретична опора нашої розвідки – окремі положення праць Ф. М. Березіна [1], В. В. Красних [4], Дж. Лайонза [5], Дж. Лакоффа та М. Джонсона [9], Г. Рейхенбаха [6], А. Д. Шмельова [8], О. О. Селіванової [7], та ін.

Однією із достатньо переконливих інтерпретацій коду культури вважаємо метафоричну формулу В. В. Красних: це “сітка”, яку культура “накидає” на довілля, членуючи, категоризуючи, структуруючи та оцінюючи його [4, 297]. Коди культури за своєю природою універсальні, притаманні

людині як *homo sapiens*, однак їхній вияв, питома вага кожного з них у певній культурі, метафори, якими вони реалізовані, національно детерміновані і культурно зумовлені [4, 298].

З огляду на велике розмаїття пропонованих різними дослідниками систем культурних кодів, у межах цієї статті ми не будемо зупинятися на їхньому огляді та аналізі переваг чи недоліків кожної з них. Висловимо припущення, що стрижневими кодами українського етнокультурного універсуму, у які інтегрований темпоральний код, є передусім просторовий як доміантний, а також антропоморфний, зооморфний, фітоморфний, предметний, сакральний, аксіологічний тощо. Ця система відкрита для доповнення як на рівні базових кодів, так і субкодів, приміром, антропоморфний, зооморфний та фітоморфний можна об'єднати в біоморфний, протиставивши йому абіоморфний та теоморфний, а в межах зооморфного можливе виокремлення орнітоморфного, іхтіоморфного, інсектоморфного тощо.

Культурний код часу як один із засадничих кодів культурного універсуму народу, зберігаючись у своєрідному психокогнітивному контейнері етносвідомості та фіксуючись у мові етносу, чи не найбільш рельєфно реалізовано в поетичному дискурсі, оскільки час як онтологічний феномен, на відміну від матерії простору, не доступний для безпосереднього сприйняття органами чуття людини і може бути відображений мовними засобами лише метонімічно: через пропозиційно-диктумної фіксації процесів зміни субстанційних об'єктів, пор.: *Одцвітають півонії! Кров'ю Забагрилась навколо земля...* [3, 83], *Ще зацвітуть удруге рожі: Для всього буде вороття* [3, 79], *...і ріки скресають, і тануть тороси...* [3, 145], або ж завдяки метафоризації часу внаслідок використання концептів-носіїв інших культурних кодів, відкритих для делегування їм темпоральної значущості, пор.: *Переможная, спис твій і в мене У скривавлених грудях стримить, Але серце цвістиме огненне, Як остання весна зашумить!* [3, 83]; *Тоді як у бузковий сніг Встромляють очі зорі* [3, 148]. Саме в поетичних дискурсах чи не найбільшою мірою реалізовано і національно-культурну специфіку вияву культурного коду часу як надетнічної універсалії.

Аналіз поетичного доробку М. Драй-Хмари в аспекті відображення темпорального культурного коду в його етноваріанті дає змогу окреслення визначальніших для мовної практики письменника особливостей концептуалізації онтологічного феномена часу, що мають три складники: універсальний культурний код, етнокультурний код, ідіокультурний код. Універсальний культурний код реалізований у поетичному дискурсі М. Драй-Хмари архетипною когнітивною інтеграцією двох царин – темпоральної та просторової, напр.: *В замурзані глухі квартали Вступає вечір гомінкий* [3, 63]; *Накинув вечір голубу намітку На склений обрій, на вишневий сад* [3, 54]; *З гарману сонце золоте Скотилось на пухку солому* [3, 60].

За Дж. Лакоффом і М. Джонсоном, відчуття і розуміння людиною часу як царини суто абстрактної уможливлене передусім завдяки когнітивному механізму метафори, тобто осмисленню в термінах конкретнішої царини, найчастіше – у термінах руху в просторі. У цьому разі час – цільова галузь, а простір – джерельна [9, 139]. Підґрунтям такого процесу є притаманний дуже багатьом мовам світу: концептуалізації та категоризації часу за зразком просторової референції та денотації. Це зумовлено тим, що абстрактні темпоральні значення викристалізувались на пізнішому етапі філогенезу, і є історично похідними від конкретних просторових [5, 342–343]. Для української етносвідомості просторова метафора часу – вияв архетипної універсальної лінгвалізації концепту часу через вербальні засоби репрезентації концепту простору.

Темпоральні формули, як-то: українська “часоплин”, російська “течение времени”, англійська “in the course of time”, французька “marche du temps”, німецька “im Laufe der Zeit”, італійська “con l’andare del tempo”, іспанська “en el transcurso del tiempo” тощо навряд чи вже сприймаються носіями відповідних мов як метафори і, по суті, за образним висловом Д. Болінджера, у цьому разі залишаються тільки “бляклі квіти з букета зів’ялих метафор, засушених між сторінками мови” [2, 141]. Але в поетичних дискурсах – це аж ніяк не “бляклі”, і не “зів’ялі квіти”, вони – “живі, яскраві і духмяні”, пор.: *А на блакитній оболоні Зринає срібний молодик* [3, 52].

Традиційне поетичне просторово-динамічне осягнення часу як в українській поезії, так і □ поетичних дискурсах представників інших етнокультур здебільшого відповідає його філософському трактуванню як безперервного потоку, що тече із минулого через сьогодні до прийдешнього (інтегрований концепт “час – ріка, потік”). Специфічною рисою поетичного осягнення часу М. Драй-Хмарою, що визначає деяку його нетрадиційність, є те, що зазначений концепт має лише поодинокі реалізації, пор.: *Минуть роки і кров зашерхне, І висхне Збруч, мутна ріка...* [3, 58]. Загалом у поетичному просторі М. Драй-Хмари точки перетину темпорального коду та гідроморфного субкоду як однієї з реалізацій просторового коду фіксуємо досить рідко, що уможливорює висновок про те, що поетове часовідчуття не є гідроморфним, натомість, як переконаємось у процесі дальшого викладу, – геоморфним, космоморфним, зооморфним, фітоморфним тощо. Навіть у тих кількох темпоральних дескрипціях, які репрезентують інтеграцію часового та гідроморфного кодів (час – море) неодмінно наявні реалізації інших, зазначених вище кодів, пор.: *І видно вже, видно, як берег бринить, Ясного майбутнього сонячний берег* [3, 145] *Море, тьмяне море, тільки мол у крейді (десь у хмарках місяць кажаном летів), І стоять високі кораблі на рейді, І на реях зорі, зорі золоті* [3, 136].

У поетичному дискурсі М. Драй-Хмари не фіксуємо темпоральної архілексеми “час”, що засвідчує не абстрактне, а конкретне сприйняття часу,

який пронизує все позірне довкілля. Як зазначає Г. Рейхенбах, “кожна мить часу може бути визначена шляхом співвіднесення його з матеріальним станом, тобто з характеристикою того стану, у якому в цю мить часу перебувають фізичні, хімічні, біологічні, соціальні та інші процеси і явища” [6, 129]. Саме таке телуроцентричне, заземлене відчуття часу репрезентує темпоральний компонент поетичного ідіолекту М. Драй-Хмари, у якому не подибуємо навіть тривіальних дескрипцій часоплину на кшталт Олесевої “час рікою пливе”. Натомість у “мові часу” досить широко представлені темпоральні лексеми на позначення пір року, місяців, частин доби. Саме тут час оживає і наповнюється конкретним змістом завдяки метафоричній інтеграції часового коду з антропоморфним, просторовим, зооморфним, фітоморфним, соматичним, сакральним тощо.

Однією з найхарактерніших рис поетичного відчуття часу в аналізованому дискурсі є сприйняття і відображення його циклічності: *Сьогоднішнє, вчорашнє – незмінний круг...* [3, 25]; *Ще зацвітуть удруге рожі: Для всього буде вороття. Серпневий день такий погожий, Мов перший день життя* [3, 79]. Ієрархію циклічності часу передовсім наповнюють зміни: частин доби, днів, місяців, пір року, років, віків.

Особливість часових дескрипцій частин доби в поетичному дискурсі М. Драй-Хмари – використання фрагментів антропоморфного коду, зокрема персоніфікація вечорів, ночей, днів, ранків як виконавців дій, притаманних людям певної професії чи роду занять, напр.: *Мережа кучеряві мажі Вечірнім золотом гаптар* [3, 61]; *Помережав вечір кучерявий Льодяними ґратами вікно... А за ґратами останню мичку Допрядає скалоокій день* [3, 54]; *А там на заході, Де хтось недавно ще Червоне розпікав залізо, Остання погасає іскра. Дзвін* [3, 151]; *Десь кумкають жаби, і срібну нитку Пряде одноголосий хор цикад* [3, 125]; *Стогнала ніч. Вже гострі глици Проклювали більма дня* [3, 53]; *Спускається над містом дзвін (вечерню править вечір)* [3, 151]; *На прю стає холодний ранок* [3, 76].

У темпоральних дескрипціях місяців також превалує антропоморфний код, напр.: *Під блакиттю весняною Сушить березень поля...* [3, 42]; *Розлютувався лютий надаремне: Скоро з стріх закапає вода...* [3, 43]; *Ласкавий серпень. П'яне сонце Диктує ще яркі слова* [3, 79]; *Здрастуй, липню кучерявий! Із дванадцяти братів Тільки ти м'які отави Стелеш на моїй путі* [3, 91].

Дескрипції весни репрезентують взаємопроникнення темпорального, просторового, фітоморфного і зооморфного коду, представленого орнітоморфним та інсектоморфним субкодами, напр.: *На горі розцвітає яблуня, Розцвітає білим шатром* [3, 47]; *Засинив волохатий сон яри* [3, 70]; *Білі івишні, ще й білі морелі...* [3, 87]; *Встрягають ніжки у болото: Весніє – журавлі летять* [3, 66]; *...спаровані повзуть Червоноспинні козачки* [3, 70]; *“Ти чув, як свищуть бабаки?” “Уже майдан зазеленів” “А вчора дикий голуб прилетів” “А в вербах виткнувся рогіз пухкий”* [3, 70].

Психологічно найкомфортнішим для поета-сонцепоклонника є літній часоплин, у дескрипціях якого темпоральний код злитий із солярним та антропоморфним (сонце – лагідна мати), напр.: *Сонцем бризка клечальна неділя* [3, 71]; *Сонце спустило вервечки І колисає мене* [3, 78]; *Вмочає сонце в сонну потязі Золототкане полотно* [3, 58]; *І легко-легко дишуть груди, А очі сонце п'ють і п'ють* [3, 99] *І сонце, наче мати, Рукою теплою по голові Мене ласкаво гладить* [3, 160]. Родинний антропоморфізм спостерігаємо і стосовно інших небесних об'єктів, із появою чи зникненням яких на небосхилі пов'язана циклічність часоплину, напр.: *Я зорі сестрами нарік, А місяць побратим у мене* [3, 57].

Саме в описах літнього часу М. Драй-Хмари віддзеркалена одна з яскравих рис української ментальності – споглядально-меланхолійне сприйняття часу. Ці дескрипції максимально співзвучні із відомою часовою метафорою П. Филиповича: *Лагідні дні, немов смашину соломі В широких яслах все жують воли*, пор.: *Як віл, іде поволі днина* [3, 58]; *Я з землею зрісся – не вирну, Тільки чую під спів бджоли, Як ремигають сумирно Десь на стерні воли* [3, 78].

Дескрипції переходу від літа до осені – це уповільнення часоплину, його застигання, напр.: *Вона жива і нежива Лежить у полі нерухомо. Не зранять сонячні слова передосінньої втоми* [3, 59]. Такий психологічний ефект підсилює інтеграція темпорального коду з інсектоморфним, напр.: *Над баштанами сонні оси, Замовкли коники в стерні* [3, 59] *А лі о бабине в повітрі Комусь на смерть кошулю тче* [3, 59] *За магалою мріє млин, Немов приколотий метелик* [3, 59]. Туга і смуток як психоемоційний супровід осіннього часоплину увиразнені завдяки фрагментам орнітоморфного та сакрального кодів, напр.: *У вирій потягли гагари, І тужить десь вечірній дзвін* [3, 60].

Дискурсивним фрагментам, що відображають відчуття зимового часу притаманне “вторгнення” бестіального коду, напр.: *Летить над містом завірюха, Неначе відьма зла...* [3, 80] *Чорти зняли гармидер І крутять, валять з ніг, А хтось із мільонів відер Шпурля на землю сніг* [3, 80] *Регоче сивокоса відьма, Шаліє сніговій* [3, 80].

Новітні дослідження вчених доводять, що людина відчуває і “розтягнутість”, повільний плин часу, і його “компресію”, що це відчуття корелює зі станом внутрішньої напруги людини, спричиненої різними життєвими ситуаціями [1, 39]. Таке суб'єктивне сприйняття часу в поетичному дискурсі М. Драй-Хмари фіксуємо передусім на найглобальнішому рівні циклічності часу – зміні століть. Неодмінною умовою таких темпоральних дескрипцій є накладання аксіологічного культурного коду, напр.: *Минали віки, то гримучі, як постріл, То тихі, безбарвні, повзучі, як дим...* [3, 141]. Водночас інтеграцію часового та оцінного кодів подекуди зауважуємо і в описах днів, тривалих чи невизначених часових відтинків, напр.: *І знов обвугленими сірниками На сірих*

мурах сірі дні зачну [3, 147]; *В розбитім люстрі днів* [3, 136]; *Запрягаю коні в шори І доганяю молоді літа, Лечу в далекі голубі простори, Де розцвітала юність золота* [3, 147]; *В свічаді зоряного сна Я бачу добрі й злі години* [3, 57].

Універсальна для різних культур темпоральна опозиція “мить – вічність” у поетичному дискурсі М. Драй-Хмари має тло ночі і реалізована інтеграцією часового, просторового та предметного кодів, напр.: *І ось лежу я на землі, Дивлюся на небесну ляду, Оковану цвяхами золотими. Бездонна глибочінь Повисла наді мною: Вічність. Я на порозі вічності лежу І п'ю її холодний келих* [3, 163].

Одним із ключових концептів, що пов'язані із культурним кодом часу, є концепт смерті як часу, що для конкретної людини добігає межі, як символу безсилля людини перед невблаганним часоплином, як часового орієнтиру, щодо якого проектується внутрішній час людського життя, напр.: *Вони вже не любили, не боролись, Над ними віяв білий смерті стяг* [3, 146] *...тільки смерті чорний полоз в очі тихо зазирає* [3, 153].

Цікавим моментом в осягненні концепту смерті М. Драй-Хмарою є трансцендентні мотиви, співзвучні із поглядами представників багатьох світових культур: *Тепер вона вже не помилує мене...Та хто з нас переможець – вона чи я? Я вмру, А те, у що я вірю, Залишиться І житиме без мене – Напевно житиме!* [3, 158], пор.: “При думці про смерть я цілком спокійний, оскільки твердо переконаний, що наш дух є істота, природа якої залишається незнищимою і яка буде діяти безперервно і вічно” (Й. В Гете).

М. Драй-Хмара, долаючи матеріалістичний страх, розпач перед невідомістю смерті: *Я на калиновім заплакав мості...* [3, 147], приходять до осягнення смерті як феномену вічного життя духу після смерті тлінного тіла, тобто матеріальний концепт “смерть – гроб” трансформується в християнський трансцендентний концепт “смерть – домовина” як інший дім, інший світ, у який переходить душа, починаючи там другу частину свого життя – життя нетлінне.

Отже, аналіз поетичного доробку М. Драй-Хмари в аспекті відображення темпорального культурного коду уможливує виділення найбільш визначальних для мовної практики письменника особливостей освоєння та відображення онтологічного феномена часу, що мають три складники: універсальний культурний код, етнокультурний код, ідіокультурний код. Універсальний складник свідомісної рефлексії онтологічного часу – його циклічна інтерпретація через просторовий код, етнічний компонент темпорального коду – меланхолійно-споглядальне відчуття часу, ідіокультурний фрагмент – часова конкретність, телуроцентричність. Дослідження авторського поетичного дискурсу крізь призму культурних кодів відкриває перспективи поглибленого осягнення специфіки авторської креації та свідомісної рефлексії довілля.

Література

1. Березин Ф. М. Проблема времени в американской когнитивной лингвистике. (Обзор) / Ф. М. Березин // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 6. Языкознание. РЖ. РАН. – М., 2003. – № 2. – С. 33–43.
2. Болинджер Д. Атономизация значения / Д. Болинджер // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1981. – Вып. 10. Лингвистическая семантика. – С. 196–248.
3. Драй-Хмара М. Вибране / М. Драй-Хмара. – К.: Дніпро, 1989. – 542 с.
4. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В. В. Красных. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.
5. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика: введение / Дж. Лайонз. – М.: Языки русской культуры, 2003. – 400 с.
6. Рейхенбах Г. Философия пространства и времени / Г. Рейхенбах; [пер с англ. Л. В. Яковенко]. – М.: Прогресс, 1985. – 344 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
8. Шмельов А. Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю / А. Д. Шмельов. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.
9. Lakoff G. Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought / G. Lakoff, M. Johnson. – New York: basic Books, 1999. – 367 p.

Николай КАЛЬКО

«СЕГОДНЕШНЕЕ, ВЧЕРАШНЕЕ – НЕИЗМЕННЫЙ КРУГ...»
(РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КУЛЬТУРНОГО КОДА ВРЕМЕНИ
В ПОЭТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ М. ДРАЙ-ХМАРЫ)

Статья посвящена анализу поэтического дискурса М. Драй-Хмары в аспекте отражения темпорального кода в его этноварианте, что делает возможным выделение наиболее значимых для языковой практики писателя особенностей освоения и отражения онтологического феномена времени, который имеет три составляющие: универсальный культурный код, этнокультурный код, идиокультурный код. Установлены основные коды, интегрирующиеся в темпоральный код: пространственный как доминирующий, а также антропоморфный, зооморфный, фитоморфный и др.

Ключевые слова: код культуры, темпоральный код, пространственный код, зооморфный код, фитоморфный код.

M. I. Kalko

“TODAY, YESTERDAY, PERMANENT CIRCLE ...” – REPRESENTATION OF THE
CULTURAL CODE OF TIME IN M. DRAI-KHMARA’S POETIC DISCOURSE

The article gives analysis of Mykhailo Drai-Khmara’s poetic work in terms of the temporal cultural code reflected in its ethnovariant, which enables singling out of the writer’s most determinative features of comprehension and reflection of the ontological phenomenon of time that involve three components: a universal cultural code, ethnocultural code, idiocultural code. It was found that the basic codes into which time code is integrated are the dominant spatial code as well as anthropomorphic, zoomorphic, phytomorphic codes etc.

Key words: cultural code, temporal code, spatial code, anthropomorphic code, zoomorphic code.